

ЛПІН Микола,

к. філос. н., доцент, доцент кафедри філософії, соціології та політології
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: pinli@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0940-088X>

ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ПОЛІС ЯК ПРОСТІР РОЗВИТКУ МИСЛЕННЯ

Досліджено рефлексивне мислення як приведення себе у відповідність з сутністю справи. Проведений аналіз засвідчує, що мислення виявляється у такому соціальному просторі, який є відкритим, надлишковим і вільним від панування жорстких ієрархічних структур. Обґрунтовано, що розуміння передумов розвитку рефлексивного мислення вимагає звернення до соціально-культурних витоків зародження давньогрецької філософії.

Ключові слова: мислення, філософія, поліс, пайдейя, демократія, політика, суспільний простір.

Липин Н. Древнегреческий полис как пространство развития мышления. Исследовано рефлексивное мышление как приведение себя в соответствие с сущностью дела. Проведенный анализ свидетельствует, что мышление проявляется в таком социальном пространстве, которое является открытым, избыточным и свободным от преобладания жестких иерархических структур. Обосновано, что понимание предпосылок развития рефлексивного мышления требует обращения к социально-культурным истокам зарождения древнегреческой философии.

Ключевые слова: мышление, философия, полис, пайдейя, демократия, политика, общественное пространство.

Постановка проблеми. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. ознаменувалися активним пошуком різноманітних способів формування мислення. Причиною актуалізації проблеми мислення стало перетворення інтелектуальної праці на основний фактор розвитку суспільства в перехідний період: від індустріального до інформаційного, що супроводжується зростанням попиту на працівників інтелектуальної праці. Дослідники, які аналізують зазначені трансформації, стверджують, що суспільство майбутнього буде інтелектуальним, знання стануть його основним ресурсом, а "інтелектуальні працівники" основною робочою силою [1, с. 243].

Перехід до нового типу суспільства і притаманного йому способу виробництва супроводжується пришвидшенням соціально-економічних змін, які зіштовхують людину в ситуацію невизначеності [2]. У результаті відбувається руйнування традиційних способів самовизначення й орієнтування людини в світі, що обумовлює зростання ролі рефлексивного

мислення. "Сучасний світ, – вважає Л. Горбунова, – потребує нового мислення, релевантного в світі плюральності, в умовах нескінченних подрібнень, переплетень і конфліктів відмінностей на тлі глобальних загроз буттю" [3, с. 92]. Таким чином, можна стверджувати, що сьогодні розвиток суспільства, перспективи вирішення глобальних проблем людства залежать від рівня розвитку мислення. Виникає відповідний запит до системи освіти щодо формування самостійного, критичного мислення, що реалізується у підвищеному інтересі до філософських практик культивування рефлексивного мислення [4]. Проте останнє в соціально-гуманітарних дослідженнях часто розглядається відірвано від логіки власного розвитку, тобто абстрактно. Нині адекватне впровадження філософських технологій вимагає відтворення основних параметрів того соціально-культурного простору, який сприяє повноті виявлення мислення. Для цього необхідно звернутися до витоків формування рефлексивного мислення і філософії у межах давньогрецького демократичного полісу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження спирається на ряд праць, передусім тих, що присвячені вивченню проблем розвитку мислення та значення освіти в цьому процесі [5–7]. Важливими серед них є дослідження таких авторів, як Г. Лобастова, В. Зінченко, Ф. Михайлова, Ж. Рансьєра, П. Фрейре [8].

Окремо доречно виділити наукові праці А. Ахутіна, О. Бреніфье, В. Возняка, Джин Ван Парка, Д. Дьюї, В. Лімонченко, М. Ліпмана, М. Нассбаум, Я. Хінтікка, які присвячені місцю і ролі філософії у процесі становлення самостійного і творчого мислення [9–13].

Для цього дослідження важливе значення мають праці, в яких розкриваються соціально-культурні та політичні передумови розвитку Античної культури взагалі та філософського мислення зокрема [14–18].

Метою статті є дослідження значення давньогрецького демократичного полісу як специфічного соціального простору, який уможливило розвиток рефлексивного мислення.

Матеріали та методи. У статті використано наукові публікації вітчизняних та іноземних авторів із зазначених проблем. Під час дослідження застосовано як загальноаналітичні методи (аналізу та синтезу, узагальнення матеріалу), так і спеціальні – при розкритті теоретико-методологічних засад осмислення ролі та місця давньогрецького полісу у розвитку мислення.

Результати дослідження. Розвиток людства від самого початку пов'язаний з розвитком мислення та пізнання. Зародження історії з міфу було б неможливим без формування раціонального мислення. З точки зору К. Ясперса, саме становлення раціонального мислення, рефлексивності постає однією з важливих ознак "осьового часу", що відділяє власне історію від доісторичного періоду [19, с. 33].

Перехід від міфологічного світосприйняття до раціонального мислення приводить до того, що на фоні буття як цілого виділяється людина, яка починає усвідомлювати себе і світ у цілому. Саме в цих умовах формулюються фундаментальні питання буття та людського існування. Усвідомлюючи свої межі, – писав К. Ясперс*, – індивід ставить перед собою вищі цілі, пізнає абсолютність у глибинах самосвідомості і в ясності трансцендентного світу. Все це відбувається за допомогою рефлексії: *свідомість усвідомлювала свідомість, мислення робило своїм об'єктом мислення* [19, с. 33]. Отже, поза рефлексивним мисленням неможливою була б історія як процес емансипації людини, розвитку її діяльнісних та мисленневих здібностей.

Зображаючи наслідки "осьового часу", К. Ясперс вказує на формування специфічної ситуації "духовної боротьби", *відкритості* для випробування будь-яких можливостей людини [19, с. 32-33]. Мислення за цих умов постає не стільки індивідуальною здатністю, скільки суспільною, спільною справою. Воно формується, відстоюється та вдосконалюється у полеміці з іншими людьми. Особливо яскраво ця тенденція була виражена у традиції Стародавньої Греції, коли зародження рефлексивного мислення, тобто думки, яка мислить власні начала, збігається з *народженням філософії*. Для того, щоб зрозуміти, що таке мислення і якими є передумови його розвитку, необхідно звернутися до витоків саме філософії. Адже думка, так само як і філософія, повинна бути здатною "розпочати все з початку". Почати все з початку, як пояснює В. Бібіхін, означає, насамперед, залишити будь-які сподівання підмінити роботу мислення маніпуляцією сталою термінологією і розробленою тематикою, тобто перестати покладатися на удаване "інтелектуальне озброєння" [20, с. 15].

Як відомо, філософія починається з подиву [21, с. 69; 22, с. 208], тобто такого ставлення до світу, в якому і світ, і людина, і мислення перестають сприйматися як нібито самі по собі зрозумілі. У здивуванні людина звертається до першооснов світу, людини, думки. Тому філософія є мисленням про первоначала, що змушує її завжди починати мислення з початку, бути мисленням про мислення, тобто рефлексивним, самостійним мисленням. Таке мислення ще з часів Платона визначається як спілкування, як внутрішня бесіда душі з самою собою [22, с. 263].

Звернення до начал *зародження філософії* надає можливість відтворити передумови розгортання *рефлексивної думки* взагалі. Йдеться саме про рефлексивну думку, тобто мислення, яке здатне звертатися до власних першооснов, ставити себе під питання. Ні мистецтво, ні релігія не здатні ставити себе під питання поза раціональним рефлексивним мисленням, тобто поза філософією. Думка про фундаментальні засади думки, осмислення основ мислення є тією справою, яка останні дві з половиною тисячі років називається філософією.

* Усі цитати з іншомовних джерел наводяться у перекладі автора статті.

"Чистим" началом філософської думки прийнято вважати античну філософію [23, с. 119]. У цьому ракурсі антична культура і філософія постають фундаментальною основою європейської культури взагалі [24, с. 8]. Можна погодитися з тим, що інтерес до античної філософії тотожний людському запиту "бути людиною" [24, с. 8]. Таким чином, запитуючи про засади формування античної філософії, ми одночасно запитуємо про засади формування людського мислення та, як визначав М. Гайдеггер, нашої історії. Як стверджував німецький мислитель, запитування про *філософію* з необхідністю звертає нас до історії грецького походження філософії. Слово "філософія", вважав він, ніби свідчить про народження нашої власної історії, навіть про *народження сучасної всесвітньо-історичної епохи*, яка називається епохою атома. Тому ми можемо запитати "Що таке філософія?", тільки якщо розпочнемо діалог з мисленням елінізму [25, с. 17].

Більше того, ставити питання "Що таке мислення?" можна тільки, якщо вдасться осмислити начала зародження античної філософської думки. Звичайно, не можна заперечувати існування різних типів мислення, проте, саме *історія філософії є школою думки*, яка зрештою, як вважав О. Лосев, є "базою духовної культури взагалі" [26, с. 508]. Філософія, як репрезентація "чистого", рефлексивного мислення є найбільш бадьорою і тверезою свідомістю, а історія філософії, на думку відомого німецького мислителя Г. Гегеля, – найбільш "послідовним процесом пробудження" [27, с. 42]. Не заперечуючи ролі та значення мистецтва або релігії у "процесі пробудження", варто зауважити, що, *по-перше*, проблемою цього дослідження є розвиток саме рефлексивного мислення, а, *по-друге*, наразі саме філософські практики стали основою для розвитку критичного, самостійного мислення.

У Стародавній Індії, Китаї та Греції саме *філософія постає первинним способом свідомого культивування людини та мислення* [19, с. 32–33; 28, с. 119; 29, с. 11]. В усіх культурах властиве філософії раціональне начало було знаряддям боротьби з непорушним спокоєм "міфологічної епохи" та заданістю, непроблематичністю людського існування у ній. З появою філософії починається боротьба раціональності та раціонально перевіреного досвіду (логосу) проти міфу [19, с. 33]. Завдяки спекулятивному мисленню людина робить себе предметом власної уваги та тією основою, спираючись на яку можна вибудовувати індивідуальне існування. Рефлексивне мислення (філософія) одночасно гранично проблематизує людину та надає їй можливість підноситися над світом і собою. Філософія виникає тоді, коли людина раптом відчуває себе виштовхнутою з товщі існування: коли розпадається родова свідомість, коли виникає опозиція людини відносно природи [23, с. 21].

Міфологія є такою формою світосприйняття, для якої світ не є проблемою. Навпаки, в межах міфу він постає близьким і заданим. Так само заданим, *готовим* уявляється і *соціальний світ* з наявними

у ньому ієрархічними структурами. Натомість, як вважав М. Мамардашвілі, коли ми говоримо про філософію, думку або теорію, то йдеться про щось таке, що є *проблемою*, про *незрозуміле* [29, с. 20]. Серед "незрозумілого", передусім, опиняються людина та спільний з іншими людьми спосіб існування. Тому формування начал раціонального мислення було невід'ємним від становлення людини та її історичності. Усвідомлення існування чогось незрозумілого, *знання про власне незнання* є однією з передумов розгортання філософії та мислення взагалі.

Якщо людина є істотою, яка здатна існувати тільки в акті самотворення, тоді виникає питання, яку роль у цьому процесі відіграє філософія. На думку М. Мамардашвілі, говорячи про філософію, *ми маємо справу з самим мисленням*, з роботою думки, тобто з тим, без чого людини не було б, а саме, із *здатністю починати все з самого початку*, із *свободою*, спонтанністю людського буття. Отже, філософія (рефлексивне мислення) виявляється способом самотворення людини. Вона постає одним із способів самоконструювання людської істоти в її особистісному аспекті [29, с. 22–23].

Подібний зв'язок між розвитком людини, філософії і мислення можна віднайти у дослідженні відомого французького знавця античної філософії П. Адо "Що таке антична філософія?" [30]. На думку вченого, античну філософію потрібно розглядати в контексті "способу життя", засобом та одночасно вираженням якого вона є. У цьому сенсі філософія – це, передусім, спосіб жити, що досить тісно пов'язаний з філософським дискурсом [30, с. 10]. Звідси можна зробити висновок, що в античній культурі справжнє мислення постає невід'ємним від способу життя, тобто воно виражається не стільки у теоретичних системах, скільки у повсякденному існуванні людини. Тому мислення можна охарактеризувати як один з видів "духовних вправ" (П. Адо). Цим терміном французький філософ позначав фізичні, дискурсивні або інтуїтивні практики, які покликані здійснити *зміну* того, хто їх застосовує. Отже, зазначає П. Адо, дискурс "учителя філософії" може набувати форми "духовної вправи" тільки тоді, коли учень (слухач, читач або співрозмовник) у процесі філософствування внутрішньо трансформується [30, с. 13]. У такому випадку мова, зокрема філософська мова, якою виражає себе думка, також постає "духовною вправою" [31].

Антична думка працює не як механізм передання інформації, а як спосіб культивування "гідної людини". Формування мислення виявляється пов'язаним з формуванням людини. З огляду на зазначене, про діалоги Платона можна сказати, що вони покликані не "інформувати", а "формувати". Спрямованість на "формування", культивування гідної людини притаманна усій античній культурі. Звичайно, філософська мова надає також інформацію про буття, або матерію, або небесні явища, але одночасно вона призначена для *формування розуму*, щоб навчити його розпізнавати проблеми, методи міркувань, і дати змогу йому орієнтуватися в світі [30, с. 145].

Таким чином, розвиток античної філософії постає невід'ємним від справи культивування розумної людини. Але для того, щоб за посередництвом філософії культивувати людину в собі, необхідно дистанціюватися від себе, поставитися до себе як до іншого, необхідно здійснити акт трансцендування – вихід людини за стихійні межі наявної ситуації. Подібний вихід за межі натуральної ситуації здійснюється у мисленні. Тому, як вважав М. Мамардашвілі, *свідомою* техніка трансцендування стає, починаючи з "перших філософів" [29, с. 24].

На наш погляд, мислення як певна "технологія трансцендування", як "духовна вправа" є тим, що можна визначити в межах концепції "турботи про себе" (М. Фуко) [30]. Теоретична аналітика концепту "турботи про себе" бере свій початок з діалогу Платона "Алківіад I", але практики і технології "турботи про себе" притаманні ще дофілософському періоду розвитку Стародавньої Греції [32, с. 61]. З давніх часів у різноманітних культурах існували уявлення, згідно з якими пізнання істини було невід'ємним від трансформації людини, що пізнає. В подальшому і рефлексивне мислення виявляється можливим через *самозміну людини*. Починаючи з доби Античності, мислення пов'язується із способом існування, проблематизацією власного існування і необхідністю пізнання себе. Тому для виховання людини взагалі та розвитку мислення зокрема ще з часів Стародавньої Греції важливими стають способи впорядкування спільного співіснування громадян полісу. Устрій полісу, конфігурації політичного простору безпосередньо впливають на виховання й розвиток мислення. "Те, що законодавець повинен з особливою увагою ставитись до виховання молоді, – в цьому ніхто не сумнівається, адже в тих державах, де цим нехтують, державному устроєві завдається шкода. Для кожної системи правління необхідна й відповідна система виховання; кожен державний лад має свої відмітні риси, що сприяють його збереженню і визначають його від початку; наприклад: демократичний характер устрою – демократію, олігархічний – олігархію", – зазначав з цього приводу Аристотель [33, с. 214].

Серед різноманітних відкриттів, які приписують стародавнім грекам, найважливішим вважається винайдення саме "логічного мислення" [34, с. 131]. Подібне винайдення раціонального мислення не здійснюється раз і назавжди, а потребує постійних зусиль для свого відтворення, що стає можливим за умови звільнення від зовнішньої регламентації способів існування походженням або авторитетом звичаїв і вірувань. Іншими словами, розкіш розпочинати мислення наново, що є необхідною умовою здійснення думки, можлива тільки в ситуації руйнування жорстких владних ієрархій. У цьому сенсі давньогрецький демократичний поліс забезпечував розгортання соціального простору для співіснування *рівних громадян*. Поліс, на відміну від сфери приватного, домашнього господарства, був простором співіснування рівних [18, с. 43], тобто простором, в якому нейтралізувалися відносини панування і підкорення. Вони не зникали повністю, але за межі полісу виносилося насильство як один із способів політичної взаємодії.

Високий статус раціонального мислення в давньогрецькому полісі був обумовлений специфікою його соціально-політичного устрою. В основі грецького розуміння громадянства і демократії знаходилося переконання, що громадяни здатні приймати рішення не тільки як приватні особи, але й як істоти суспільні (політичні). Громадянин повинен був брати участь у прийнятті рішень щодо *колективного* блага, яке, в свою чергу, також було предметом обговорення, агонального змагання. Ось чому виникнення демократії одночасно вимагало формування раціонального мислення [34, с. 131].

За Г. Арендт, розвиток мислення відбувається не у пустоті, а в певних соціально-політичних умовах. Наявність політичної свободи виявляється необхідною передумовою розгортання дієвої думки. Адже, як зазначає з цього приводу Г. Арендт, всупереч поширеним уявленням про суверенну незалежність мислителів, думка ніколи не розгортається в якійсь удаваній країні, якраз у тому, що стосується політичних умов вона, можливо, вразлива як жодна з інших людських здібностей. У будь-якому разі, вважала дослідниця, в умовах тиранічного панування значно легше діяти, ніж мислити [18, с. 432].

Становлення демократичного давньогрецького полісу сприяло утвердженню специфічного соціального простору, в якому місце влади виявлялося "*пустим*", що означає існування заборони для правителів привласнювати місце влади, ототожнюватися з нею. Поступово влада перестає легітимізуватися через звернення до природних або божественних начал. Способи її здійснення при демократії періодично переглядаються, що призводить до інституалізації агонального конфлікту, суперництва. В демократії, як писав К. Лефор, місце влади стає "*пустим*", незанятим, тому що будь-який індивід або група не може бути консубстанціональною цьому місцю. Влада залишається інстанцією, але ця інстанція не прив'язана більше до безумовного полюсу [35, с. 26].

Важливою передумовою звільнення місця влади було руйнування мікенської держави з притаманним їй культом божественного царя. Потім верховних правителів полісу обирали з представників певних аристократичних родин, проте після реформ Солона і Аристиди доступ до вищих державних посад (доступ в архонти) у полісі був наданий усім афінським громадянам незалежно від їх майнового стану. Демократизація доступу до державного управління була репрезентацією утвердження поглядів про нормативний характер демократичного полісу [36, с. 11–12]. За Аристотелем, у демократичних державах влада належить народу. Під народом він розуміє вільнонароджених, які в усьому чинять згідно із законом: "чинять суд, радяться і приймають ухвали про окремі випадки спільно" [33, с. 94].

Раціоналізація відносин між громадянами полісу приводила до формування уявлень про світовий устрій як такий, що побудований на основі симетрії, рівноваги та рівності між його елементами. В межах цих уявлень поліс конституюється на основі тих самих принципів, як і модель космосу – суспільний мікрокосмос. Формування основ полісу

було можливе за умови секуляризації політичної думки і панування філософії [35, с. 32] з атрибутивним для неї питанням про первоначала як всесвіту, так і полісу [14, с. 66]. В просторі такого філософського запиту ні одна інституція або володар не можуть ототожнюватися з владою. Порядок, поліс, закон або влада стають предметами агонального змагання, дискусії, яка виключає фізичне насилля як засіб для перемоги. Показово, що зазначені передумови є визначальними для існування демократії. Вона виникає в умовах розкладання визначеної достовірності наявного устрою, в умовах, коли основа соціальних зв'язків між людьми, влади, закону та знання проблематизуються і стають остаточно недетермінованими [37, с. 29].

Таким чином, поліс формує такий соціальний простір, в якому розвиток раціонального мислення стає практично необхідним. Цей соціальний порядок передбачає рівність усіх його учасників, невизначеність і відкритість питання про загальне благо, діалог як спосіб вирішення конфліктів. Цьому соціальному простору постійно загрожує деформація, розпад і спокуса заповнити "пусте" місце влади. Іншими словами, поліс постійно знаходиться у ситуації вибору між політикою і поліцією, вибору між "суперечкою про спільне" та "суперечкою про управління і владу" [38]. З огляду на зазначене, цей соціальний простір можна визначити як "мерехтливий поліс", який з'являється на периферії структур влади, там, де розуміння "нормальності" стає менш очевидним [39, с. 123].

Раціоналізація соціально-політичних зв'язків між громадянами актуалізує роль освіти у житті суспільства. Для давньогрецького суспільства питання філософії, полісу і пайдейї є взаємозалежними. *Пайдейя*, з точки зору А. Ахутіна, – це *терапія* або *культивування душі*, її "логосу" і "діаної" – здатності переконувати (інших і себе), міркувати, сперечатися (з іншими і собою), мислити – *філософствувати* [40, с. 258]. Філософське міркування, здивування і сумнів є тим началом, з якого починається пайдейя як практика культивування людської душі. У цьому сенсі з пайдейї бере свій початок ідея культури.

На думку М. Гайдеггера, пайдейя може бути визначена як освіта. Але освіта тут тлумачиться в значенні трансформації людини у всій її природі. Пайдейя як освіта не є процесом заповнення душі заздалегідь визначеними інформацією і знаннями, натомість вона є захопленням і зміною самої душі шляхом її переміщення з кола оточуючих речей у іншу сферу, де виявляється світ сам по собі [41, с. 350]. Відкритість світу можлива у світлі істини, тому істина виявляється сутнісно співпричетною освіті. Так само і мислення постає нічим іншим як приведенням людини у відповідність із сутністю справи, тобто переміщенням себе у сферу, де з'являється суще саме по собі. Тому для М. Гайдеггера мислення і навчання є дуже близькими процесами. Щоб мати можливість мислити, ми повинні цьому навчитися. "Що таке навчання?" – запитує М. Гайдеггер і дає таку відповідь: людина вчиться остільки, оскільки вона всі свої справи і вчинки приводить у відповідність з тим,

що до неї в тому або іншому випадку звернене по істині. Отже, мисленню ми вчимося, прислуховуючись до того, що дано для думки [42, с. 36].

У цьому контексті необхідно звернутися до розуміння демократії у працях Л. Штрауса, який вважав, що питання про освіту є політичним питанням. Адже саме освіта створює передумови для того, щоб примирити порядок, який не пригнічує, із свободою, якою не зловживають [43, с. 25]. У цьому контексті демократія тлумачиться як спільнота освічених людей, як такий устрій, в якому більшість людей є добродішними. Подібне суспільство повинно бути раціональним, позаяк добродішність потребує мудрості, а значить розвитку раціонального мислення. Таким чином, під демократією Л. Штраус має на увазі існування "аристократії", яка за допомогою освіти розширюється до "всеосяжної аристократії" [44, с. 311–312].

Звернення до взаємозв'язку філософії, політики і освіти в античній культурі вказує на ті соціально-історичні передумови, які сприяють формуванню рефлексивного мислення. Однією з найважливіших таких передумов є вільна спільнота або співіснування рівних. Із "буття-одиночності", товариської співучасті в словах і справах виникає, як вважали стародавні греки, політична сфера [18, с. 262]. Так, політика (держава), за Аристотелем, є справою вільних і рівних людей, "це зв'язок між схожими людьми" [33, с. 192]. За цих умов людина як істота, яка здатна розмовляти, набуває можливості вільно висловлювати свою думку. І це відповідальне висловлювання постає як вчинок [45].

Подібна тотожність вчинку, думки і слова є не випадковою, якщо згадати, що в античній традиції мислення є нічим іншим, як "духовною справою". Мислення здійснюється індивідом як конституююча його практика. Слово промовляє людина, і в умовах публічного існування в давньогрецькому полісі воно змушує її мислити і діяти відповідно до вимовленого. Отже, для того, щоб людина могла вільно мислити, вона повинна мати можливість вільно висловлюватися, діяти і спілкуватися. За цих умов думка набуває повноти свого вираження через свою дієвість.

Висновки. Мислення виявляється і виявляє себе у спільному бутті людей як здатність приводити себе у відповідність із сутністю справи. Людина як суспільна (політична) істота приводить себе у відповідність із сутністю справи не одна, а разом з іншими людьми. Тому мислення невіддільне від спільної справи (*respublic*). Мислення у слові та вчинку спрямоване, звернене до інших людей. Соціальний простір, в якому виявляється мислення, повинен бути *відкритим, надлишковим і вільним* від панування жорстких ієрархічних структур. Цей простір є відкритим тому, що він постійно наново вибудовується у діяльнісному спілкуванні всіх залучених у нього та надлишковим – адже головним його призначенням є вільна співпраця людей, в якій вони тільки і можуть бути самими собою. Конституювання цього простору є невід'ємним від одночасного конституювання залучених до цієї спільноти суб'єктів. Отже, участь у спільноті є основною метою її існування, що передує усім зовнішнім цілям, яким вона може служити.

Свобода від панування жорстких ієрархічних структур залишає питання про спільне благо відкритим, пустим. Рівність учасників спільної справи забезпечується через вільну участь в обговоренні спільного блага і способів його досягнення. Стосунки між суб'єктами вибудовуються відповідно до сутності справи, а не статусних позицій у соціальній ієрархії. У такому вільному зверненні до інших людина конститує себе, набуває здатність ставитися до себе і до світу. Таким чином, залучення у відкритий соціальний простір, в діяльнісне життя спільноти є необхідним чинником розвитку мислення як у часи Стародавньої Греції, так і нині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Друкер П. Управление в обществе будущего; пер. с англ. Е. Требушная. М.: Вильямс, 2007. 320 с.
2. Ліпін М. Перспективи самовизначення людини у ситуаціях невизначеності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2015. Вип. 754-755. С. 81-86.
3. Горбунова Л. Мислення у світі плюральності: проект трансверсального розуму В. Вельша. *Філософія освіти*. 2012. № 1-2. С. 92-110.
4. Goucha M. Philosophy. A school of freedom: Teaching philosophy and learning to philosophize: Status and prospects. Unesco, 2007. 303 p.
5. Критичне мислення: освіта, творчість, цінності: монографія; за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 299 с.
6. Lipman M., Sharp A. P4C and rationality in the new world. History, Theory and Practice of Philosophy for Children. Routledge, 2017. С. 43-52.
7. Мислення, пізнання, навчання: синергія взаємодії. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2017. 125 с.
8. Рансьєр Ж. Учитель-незнайко. П'ять уроків із розкріпачення розуму; пер. з фр. А. Репа. Київ: Ніка-Центр. 2013. С. 168.
9. Возняк В. С. Нове педагогічне мислення: істотні характеристики. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2019. № 41. С. 43-56. Серія "Філософія".
10. Хинтиikka Я. Философские исследования и общее образование. *Вопросы философии*. 2014. № 4. С. 84-89.
11. Бренифье О. Искусство обучать через дискуссию; пер. с фр. Н. Дегтяренко. М.: Мозаика-Синтез, 2016. 128 с.
12. Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки; пер. с англ. М. Бендет; под науч. ред. А. Смирнова. М.: Высшая школа экономики, 2014. 192 с.
13. Jin-Whan Park. A study on the evaluation model of moral judgment education. *Філософія освіти*. 2014. № 2(15). С. 210-223.
14. Ахутин А. В. Философское существо европейской культуры. АРХЭ. 2014. С. 15-88.
15. Возняк С. Онтологічні начала античної філософії. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2019. № 1. С. 25-37. DOI: 10.31617/visnik.knute.2019(123)03.
16. Hansen M. H. et al. An inventory of archaic and classical poleis. Oxford University Press, 2017. 1396 p.

-
17. Bartlett A. J. Badiou and Plato: An Education by Truths: An Education by Truths. Edinburgh University Press, 2015. 256 p.
 18. Арендт Х. *Vita activa*, или О деятельной жизни; пер. с нем. и англ. В.В. Биbihин. СПб.: Алетейя, 2000. 437 с.
 19. Ясперс К. Смысл и назначение истории; пер. с нем. М.: Политиздат, 1991. 527 с.
 20. Биbihин В. В. Собственность. Философия *своего*. СПб.: Наука, 2012. 536 с. Серия "Слово о сущем".
 21. Аристотель. Метафизика. Соч.: В 4 т. М.: Мысль, 1975. Т. 1. 550 с.
 22. Платон. Собрание сочинений. в 4 т. Т. 2; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; прим. А. Ф. Лосева и А. А. Тахо-Годи; пер. с древнегреч. М.: Мысль, 1993. 528 с.
 23. Петрушенко В. Л. Иов или о человеческом самостоянии. Львів: Новий світ-2000, 2008. 339 с.
 24. Баумейстер А. та ін. Стан і перспективи українського антикознавства. *Філософська думка*. 2012. № 1. С. 5-25. URL: <http://journal.philosophy.ua/issue/2012-no51>.
 25. Хайдеггер М. Что это такое – философия? Философия философии; ред.-сост. В. Кузнецов. М.: Академический проект, 2012. С. 15-27.
 26. Лосев А. Ф. История философии как школа мысли. Философия. Мифология. Культура. М.: Политиздат, 1991. С. 493-508.
 27. Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии; пер. с нем. Б. Столпнер. М.: Партиздат, 1932. Т. IX. 313 с.
 28. Соловьев В. С. Исторические дела философии. *Вопросы философии*. 1988. № 8. С. 118-125.
 29. Мамардашвили М. К. Необходимость себя. Лекции. Статьи. Философские заметки; под об. ред. Ю. П. Сенокосова. М.: Лабиринт, 1996. 432 с.
 30. Адо П. Що таке антична філософія? пер. з фр. С. Л. Йосипенко. Київ: Новий Акрополь, 2014. 428 с.
 31. Адо П. Философская речь как духовное упражнение. Философия как способ жить: Беседы с Жанни Карлие и Арнольдом И. Дэвидсоном; пер. с фр. В. А. Воробьев. М.; СПб.: Степной Ветер; Коло, 2005. С. 140-154.
 32. Фуко М. Герменевтика субъекта: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981/82 учебном году; пер. с фр. А. Г. Погоняйло. СПб.: Наука, 2007. 677 с.
 33. Аристотель. Політика; пер. з давньогр. Київ: Основи, 2000. 239 с.
 34. Мюллер Д. Разум, религия, демократия; пер. с англ. А. А. Столярова. М.: Мысль, 2015. 559 с.
 35. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли; пер. с фр.; послесл. Ф. К. Кессиди. М.: Прогресс, 1988. 224 с.
 36. Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса. 2-е изд. СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004. 266 с.
 37. Лефор К. Политические очерки (XIX-XX века); пер. с фр. М.: РОССПЭН, 2000. 68 с.
 38. Рансьер Ж. На краю политического; пер. с фр. Б. М.Скуратов. М.: Praxis, 2006. 240 с.
 39. Ерохов И. А. О возможности политической морали. *Полис. Политические исследования*. 2002. № 4. С. 121-134.
 40. Ахутин А. В. Европа – форум мира. Київ: Дух і Літера, 2015. 88 с.
 41. Хайдеггер М. Учение Платона об истине. Время и бытие; пер. с нем., вступит. ст., коммент. В. В. Биbihин. М.: Республика, 1993. С. 345-360.

-
42. Хайдеггер М. Что зовется мышлением? пер. с нем. Э. Сагетдинов. М.: Территория будущего, 2006. 320 с.
 43. Штраус Л. Преследование и искусство письма. *Социологическое обозрение*. Т. 11. № 3. 2012. С. 12-25.
 44. Штраус Л. Что такое классическое образование? Введение в политическую философию; пер. с англ. М. Фетисова. М.: Логос, Праксис, 2000. 364 с.
 45. Биbihин В. "Vitaactiva" Ханны Арендт. URL: http://www.bibikhin.ru/vita_aktiva_hanni_arendt.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2020.

Lipin M. Ancient Greek polis as the space for the development of thinking.

Background. *At present, the adequate adoption of philosophical technologies for the development of thinking requires the reproduction of the basic parameters of the social-cultural space that contributes to the completeness of thinking research. To do this, it is necessary to turn to the origins of the formation of reflective thinking and philosophy within the ancient Greek democratic polis.*

The **aim** of the article is to investigate the significance of the ancient Greek democratic polis as the specific social space that enables development of reflective thinking.

Materials and methods. *Scientific publications of domestic and foreign authors on the mentioned problems are used in the article; general analytical and specific research methods have been applied.*

Research. *The ancient Greek democratic polis forms such a social space in which the development of rational thinking becomes practically necessary. This social order presupposes equality of all its participants, uncertainty and openness of the issue of the common good, dialogue as a way of resolving conflicts. An empty place of power is under the threat to be filled by deformation and disintegration in this social space. In other words, the polis is constantly in a situation of choice between politics and the police, the choice between a "dispute about the common" and "a dispute about governance and power". In view of the above, this social space can be defined as a "shimmering polis" that appears on the periphery of power structures, where the understanding of "normality" becomes less apparent.*

Conclusion. *Thinking manifests itself in the common being of people as the ability to bring into accordance with the essence of the matter. A man as a social (political) being brings himself into accordance with the essence of the matter, not with one another, but with other people. Therefore, thinking is inseparable from common cause (respublic). Thinking in word and in action is directed toward other people. The social space in which thinking will manifest itself must be open, excessive and free from the domination of rigid hierarchical structures.*

Keywords: thinking, philosophy, politics, paideia, democracy, politics, public space.

REFERENCES

1. Druker, P. (2007). *Upravlenie v obshhestve budushhego [Managing in the Next Society]*. (E. Trebushnaja, Trans). Moscow: Vil'jams [in Russian].
2. Lipin, M. (2015). Perspektivy samovyznachennja ljudyny u sytuacijah nevyznachenosti [Perspectives of human self-determination in situations of uncertainty]. *Naukovyj visnyk Chernivec'kogo universytetu. Filosofija – Scientific Herald of Chernivtsi University. Philosophy*. Issue 754-755, 81-86 [in Ukrainian].
3. Gorbunova, L. (2012). Myslennja u sviti pljural'nosti: proekt transversal'nogo rozumu V. Vel'sha [Thinking in the World of Plurality: Project of Transversal Reason by W. Welsh]. *Filosofija osvity – Philosophy of education*, 1-2, 92-110 [in Ukrainian].
4. Goucha, M. (2007). Philosophy. A school of freedom: Teaching philosophy and learning to philosophize: Status and prospects. Unesco [in English].

5. Krytychne myslennja: osvita, tvorchist', cinnosti [Critical thinking: education, creativity, values] (2017). V. G. Kremen' (Ed.). Kyi'v: Instytut obdarovanoi' dytyny NAPN Ukrai'ny [in Ukrainian].
6. Lipman, M., & Sharp, A. (2017). P4C and rationality in the new world. History, Theory and Practice of Philosophy for Children. Routledge [in English].
7. Myslennja, piznannja, navchannja: synergija vzajemodii' [Thinking, cognition, learning: synergy of interaction] (2017). Kyiv: Instytut obdarovanoi' dytyny NAPN Ukrai'ny [in Ukrainian].
8. Rans'jer, Zh. (2013). Uchytel'-neznajko. P'jat' uroktiv iz rozkripachennja rozumu [The Ignorant Schoolmaster: Five Lessons in Intellectual Emancipation]. A. Rjepa (Ed.). Kyiv: Nika-Centr [in Ukrainian].
9. Voznjak, V. S. (2019). Nove pedagogichne myslennja: istotni harakterystyky [New Pedagogical Thinking: Essential Characteristics]. Problemy gumanitarnyh nauk – Problems of the Humanities: zbirnyk naukovyh prac' Drohobyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Ivana Franka, 41, 43-56. Serija "Filosofija" [in Ukrainian].
10. Hintikka, Ja. (2014). Filosofskie issledovanija i obshhee obrazovanie [Philosophical Researches and General Education]. Voprosy filosofii – Philosophy Issues, 4, 84-89 [in Russian].
11. Brenif'e, O. (2016). Iskusstvo obuchat' cherez diskussiju [Teaching Through Debate]. (N. Degtjarenko, Trans). Moscow: Mozaika-Sintez [in Russian].
12. Nussbaum, M. (2014). Ne radi pribyli: zachem demokratii nuzhny gumanitarnye nauki [Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities]. (M. Bendet, Trans). A. Smirnov (Ed.). Moscow: Vysshaja shkola jekonomiki [in Russian].
13. Jin-Whan, Park. (2014). A study on the evaluation model of moral judgment education. Filosofija osvity – Philosophy of Education, 2(15), 210-223 [in English].
14. Ahutin, A. V. (2014). Filosofskoe sushhestvo evropejskoj kul'tury – Philosophical Being of European Culture. ARHJe [in Russian].
15. Voznjak, S. (2019). Ontologichni nachala antychnoi' filosofii' [Ontological principles of ancient philosophy]. Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universytetu – Herald of Kyiv National University of Trade and Economics, 1, 25-37. DOI: 10.31617/visnik.knute.2019(123)03 [in Ukrainian].
16. Hansen, M. H. et al. (2017). An inventory of archaic and classical poleis. Oxford University Press [in English].
17. Bartlett, A. J. (2015). Badiou and Plato: An Education by Truths: An Education by Truths. Edinburgh University Press [in English].
18. Arendt, H. (2000). Vita activa, ili O dejatel'noj zhizni [Vita activa, or About Active Life]. (V. V. Bibihin, Trans). SPb.: Aletejja [in Russian].
19. Jaspers, K. (1991). Smysl i naznachenie istorii [The Meaning and Purpose of History]. (Trans). Moscow: Politizdat [in Russian].
20. Bibihin, V. V. (2012). Sobstvennost'. Filosofija svoego [Ownership. The Philosophy of Own]. SPb.: Nauka [in Russian].
21. Aristotel' (1975). Metafizika [Metaphysics]. (Vols. 1-4). Moscow: Mysl' [in Russian].
22. Platon (1993). Sobranie sochinenij [Collected works]. A. F. Losev, V. F. Asmus, A. A. Taho-Godi (Eds.); Trans. (Vols. 1-4). Moscow: Mysl' [in Russian].
23. Petrushenko, V. L. (2008). Iov ili o chelovecheskom samostojanii [Job or About Human Self-existence]. L'viv: Novyj svit-2000 [in Russian].]
24. Baumejster, A. et al. (2012). Stan i perspektyvy ukrai'ns'kogo antykoznavstva [The State and Prospects of Ukrainian Classical Studies]. Filosofovs'ka dumka – Philosophical Thought, 1, 5-25. Retrieved from <http://journal.philosophy.ua/issue/2012-no51> [in Ukrainian].
25. Hajdegger, M. (2012). Chto jeto takoe – filosofija? Filosofija filosofii [What is Philosophy? Philosophy of Philosophy]. V. Kuznecov (Ed.). Moscow: Akademicheskij proekt [in Russian].

-
26. Losev, A. F. (1991). *Istorija filosofii kak shkola mysli. Filosofija. Mifologija. Kul'tura* [History of Philosophy as School of Thought. Philosophy. Mythology. Culture]. Moscow: Politizdat [in Russian].
 27. Gegel', G. V. F. (1932). *Lekcii po istorii filosofii* [Lectures on the History of Philosophy]. (B. Stolpner, Trans). Moscow: Partizdat [in Russian].
 28. Solov'ev, V. S. (1988). *Istoricheskie dela filosofii* [Historical Affairs of Philosophy]. *Voprosy filosofii – Philosophical Issues*, 8, 118-125 [in Russian].
 29. Mamardashvili, M. K. (1996). *Neobhodimost' sebja. Lekcii. Stat'i. Filosofskie zametki* [The need for yourself. Lectures. Articles. Philosophical Notes]. Ju. P. Senokosov (Ed.). Moscow: Labirint [in Russian].
 30. Ado, P. (2014). *Shho take antychna filosofija?* [What is Ancient Philosophy?]. (S. L. Josypenko, Trans). Kyiv: Novyj Akropol' [in Ukrainian].
 31. Ado, P. (2005). *Filosofskaja rech' kak duhovnoe uprazhnenie. Filosofija kak sposob zhit': Besedy s Zhanni Karlie i Arnol'dom I. Djevidsonom* [Philosophical Discourse as Spiritual Exercise. Philosophy as a Way of Life: Conversations with Jeanne Carlier and Arnold I. Davidson]. V. A. Vorob'ev (Ed.). Moscow; SPb.: Steпноj Veter; Kolo [in Russian].
 32. Fuko, M. (2007). *Germenevtika sub#ekta: kurs lekcij, pročitannyh v Kollezhe de Frans v 1981/82 uchebnom godu* [Hermeneutics of the Subject: Lectures at the College de France 1981-1982]. (A. G. Pogonjajlo, Trans). SPb.: Nauka [in Russian].
 33. Aristotel' (2000). *Polityka* [Politics]. (Trans). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
 34. Mjuller, D. (2015). *Razum, religija, demokratija* [Reason, Religion, and Democracy]. (A. A. Stoljarov, Trans). Moscow: Mysl' [in Russian].
 35. Vernan, Zh.-P. (1988). *Proishozhdenie drevnegrecheskoj mysli* [The Origin of Ancient Greek Thought]. (F. K. Kessidi, Trans). Moscow: Progress [in Russian].
 36. Frolov, Je. D. (2004). *Rozhdenie grecheskogo polisa* [The Birth of the Greek Polis]. 2ed. SPb.: Izd-vo SPb. un-ta [in Russian].
 37. Lefor, K. (2000). *Politicheskie očerki (XIX-XX veka)* [Political Essays (19th-20th Centuries)]. (Trans). Moscow: ROSSPJeN [in Russian].
 38. Rans'er, Zh. (2006). *Na kraju politicheskogo* [On the Shores of Politics]. (B. M. Skuratov, Trans). Moscow: Praksis [in Russian].
 39. Erohov, I. A. (2002). O vozmozhnosti politicheskoi morali [On the Possibility of Political Morality]. *Polis. Politicheskie issledovanija – Polis. Political researches*, 4, 121-134 [in Russian].
 40. Ahutyn, A. V. (2015). *Evropa – forum myra* [Europe is the World Forum]. Kyiv: Duh i Litera [in Russian].
 41. Hajdegger, M. (1993). *Uchenie Platona ob istine. Vremja i bytie* [Plato's Doctrine of Truth. Time and Being]. vstupit. st., komment. V. V. Bibihin. Moscow: Respublika [in Russian].
 42. Hajdegger, M. (2006). *Chto zovetsja myshleniem?* [What is Called Thinking?]. Je. Sagetdinov, Trans). Moscow: Territorija budushhego [in Russian].
 43. Shtraus, L. (2012). Presledovanie i iskusstvo pis'ma [Persecution and the Art of Writing]. *Sociologicheskoe obozrenie – Sociological Review*. (Vol.11), 3, 12-25 [in Russian].
 44. Shtraus, L. (2000). *Chto takoe klassicheskoe obrazovanie? Vvedenie v politicheskiju filosofiju* [What is Classical Education? Introduction to Political Philosophy]. (M. Fetisova, Trans). Moscow: Logos, Praksis [in Russian].
 45. Bibihin, V. "Vitaactiva" Hanny Arendt. www.bibikhin.ru. Retrieved from http://www.bibikhin.ru/vita_aktiva_hanni_arendt [in Russian].